

ФИЛОСОФИЯ НА МЕДИЦИНАТА

ФІЛОСОФІЯ ЯК МЕДИЦИНА ЛЮДСЬКОЇ ДУШІ: ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

В. А. Жадько

доктор філософських наук, професор,
професор кафедри суспільних дисциплін,
Запорізький державний медико-фармацевтичний університет, Запоріжжя, Україна
vit.zhadko@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-2670-6143>

[https://doi.org/10.34017/1313-9703-2026-1\(27\)-2\(28\)-83-96](https://doi.org/10.34017/1313-9703-2026-1(27)-2(28)-83-96)

Резюме

Віталій Жадко. Філософія як медицина за човешката душа: політико-правен аспект. Статията разглежда важен социален проблем, породен от фактичното отклонение дори на държави с утвърдена демокрация и правови политико-правни държавни институции от нормите на международното право. Именно тяхното прилагане допринесе както за възникването на държавата като обществен институт с управленски и регулативни функции, така и за утвърждаването на философията като светогледна и методологическа основа, която прави възможно осъществяването на обективен процес на познание на света и човека, подчинен на хуманистични и същевременно екологични цели. Разбира се, великите мъдреци са предупреждавали за неизбежните опасности, произтичащи от прехода на човечеството към познавателно-индустриален трудов начин на живот, но на човека по самата му природа е присъщо любопитството, което също така обективно го подтиква към познание и към прилагането на неговите резултати в сферата на общественото и природното битие. Предупрежденията на мъдреците обаче трудно биват чути, тъй като те са резултат от озарението на тяхното съзнание за обективно неизбежните отрицателни последици от прекомерно активната намеса на човека в природната среда без необходимото субстанциално изследване на законите на нейното съществуване. За разлика от това на човека, поради краткотрайността на неговия живот, е присъщо да бърза да намери потвърждение на своите въпроси както относно устройството на света, така и относно мотивационната структура на собствените си подбуди, чиято доминираща същност е субективна, афективна, своеволна и непредвидима. Това може да се възприеме, но само в ретроспекция, когато събитието вече се е случило. Именно на разсъжденията относно съществуването и съотношението в човешкото съзнание на света на обективните идеи и степента на тяхното влияние върху света на човешката субективност, която в лицето на авторитарните държавни лидери придобива неправомерен и агресивен характер, са посветени авторските размисли, които съставляват съдържанието на настоящата статия. Както и някои разсъждения за границите на хуманистичната легитимност на конституционната норма за принципа на върховенството на правото пред закона.

Ключови думи: философия, душа, дух, идея, обективното, субективното, право, държава

Анотація

Віталій Жадько. Філософія як медицина людської душі: політико-правовий аспект. Стаття присвячена розгляду важливої суспільної проблеми, зумовленої фактичним від-

ходом навіть країн з усталеною демократією та правовими політико-правовими державними інститутами від норм міжнародного права. Адже саме їх застосування сприяло появі держави як управлінсько-регулятивного суспільного інституту, так і філософії як світоглядно-методологічної основи для можливості здійснення об'єктивного світо- й людино-пізнавального процесу, підпорядкованого гуманістичним й водночас екологічним цілям. Звичайно, що видатні мудреці попереджали про неминучі небезпеки від переходу людства на пізнавально-індустріальний трудовий спосіб життя, але ж самою природою людині вроджена допитливість, яка також об'єктивно спонукає її до пізнання та втілення його результатів у сферу суспільного й природного буття. Проте дослухатись до попереджень мудреців складно, адже вони суть результат осяяного одкровення їх свідомості об'єктивно неминучих негативних наслідків від надто активного вторгнення людей в природне довкілля без належного субстанціонального дослідження законів його існування, між тим як людині з її швидкоплинним часом життя властиво поспішати з підтвердженням своїх питань як щодо світоустрою, так і щодо мотиваційного устрою власних спонукань, домінантна сутність яких суб'єктивна, афективна, свавільна, не-прогнозована. Вона може бути сприйнята, але виключно заднім числом, коли подія вже відбулась. Саме міркуванням про наявність і співвідношення в свідомості людини світу об'єктивних ідей та міри їх впливу на світ людської суб'єктивності, яка в особах авторитарних державних лідерів набуває неправового агресивного змісту, присвячені авторські роздуми, які складають зміст даної статті. Як і певні міркування про межі гуманістичної правомірності конституційної норми про принцип верховенства права перед законом.

Ключові слова: філософія, душа, дух, ідея, об'єктивне, суб'єктивне, право, держава

Abstract

Vitaliy Zhadko. Philosophy as medicine of the human soul: political and legal aspect.

The article is devoted to the consideration of an important social problem, caused by the actual departure of even countries with established democracy, political and legal state institutions from the norms of international law. After all, it was their application that contributed to the emergence of the state as a managerial regulatory social institution, and philosophy as a worldview and methodological basis for the possibility of carrying out an objective world and human cognitive process, subordinated to humanistic and at the same time ecological goals. Of course, outstanding sages warned about the inevitable dangers of humanity's transition to a cognitive and industrial labor way of life, but by nature itself, man is innately curious, which also objectively encourages him to learn and implement learning results in the sphere of social and natural existence. However, it is difficult to heed the warnings of the wise, because they are the result of an enlightened revelation to their consciousness of the objectively inevitable negative consequences of too active human invasion of the natural environment without proper substantive research of the laws of its existence, while it is characteristic of a person with his fleeting life to rush to confirm his questions both about the world order and about the motivational structure of his own motives, the dominant essence of which is subjective, affective, arbitrary, and so unpredictable. It can be perceived, but only in retrospect, when the event has already occurred. The author's reflections that make up the content of this article are devoted precisely to the considerations about the presence in the human consciousness of the world of objective ideas and the degree of their correlation with and influence on human subjectivity, which acquires an illegal aggressive content in the persons of authoritarian state leaders, as well as to the limits of the humanistic legitimacy of the constitutional norm on the principle of the supremacy of justice over the law.

Keywords: philosophy, soul, spirit, idea, objective, subjective, law, state

Постановка проблеми. В античну епоху домінував принцип “в здоровому тілі здоровий дух”, який і був покладений в основу античного мистецтва з його культом тіла. Звідси відомий вислів Цицерона про єдність душевного, духовного й тілесного здоров'я людини, покладений в назву статті. З іншого боку, релігійна євангельська філософія своїм основним принципом обрала моральні максими, чітко виписані Платоном, Арістотелем, Епікуром, Сенекою, згідно якого “Дух животворить, тіло ж нічого не варте” (Біблія, 1994: Іоанн, 6:63). В епоху Нового часу Д. Локк виразив його у вигляді максими: “Здоровий дух в здоровому тілі – ось короткий, але повний опис щасливого стану в цьому світі. Хто володіє тим і іншим, тому залишається бажати небагато” (Locke, 2007). Оскільки Новий час супроводжувався процесом становлення республіканських форм державного устрою, зазначений принцип був покладений в основу норм конституційного права. Конституція України: “Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їхні гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави” (Конституція України, ст. 3).

Мета статті полягає в спробі розкрити зміст понять об'єктивне й суб'єктивне в їхній співвіднесеності з правосвідомістю людини. Їх чітке визначення якраз і складає **методологічну основу** наукових досліджень. Хоча від суб'єктивності людині складно абстрагуватись насамперед в сфері людинознавчих галузей знань.

Виклад основного матеріалу. Ось тут і постають проблеми, суть яких в тому, що держава – це просто поняття, або ж “ідеальний тип” (М. Вебер), який існує як певний звук чи написаний знак, й тому не може нічого гарантувати, утвердити й забезпечити, відповісти доти, доки її сутність не буде пізнаною й визнаною конкретною людиною як зміст її власної життєдіяльності в якості носія “державницького умонастрою” (Г. Гегель), надбанням її власного Розуму в статусі Духа, який “животворить” практично, діяльно в зазначених напрямках. На це здатний лише Дух, який формує філософія тією мірою, якою людина, сформована як в першу чергу природно-соціальна духовна істота, здатна подолати в собі егоцентричні схильності. Адже всі моральні заклики, які в умовах державної організації суспільного життя народу трансформують моральні максими в етико-правові норми поведінки. Тобто, враховуючи природний етос, норов, характер, утверджують певні обмеження, на які люди погоджуються заради збереження життя як найвищої цінності й тому згодні на певні покарання за їх порушення.

Отже, згадуючи державу, завжди потрібно конкретизувати, що її сутність адекватно втілена в практичній свідомості людей, яких відносять до політичних діячів і державних службовців. Звичайно, що за умови адекватного розуміння ними її сутності в тому вигляді, як вона змістовно викладена видатними мислителями. Критерієм цього може слугувати факт безумовної позитивної оцінки її діяльності з боку переважної більшості громадян, оскільки вона винайдена як засіб найбільш ефективного розвитку суспільства на шляху його промислово-економічного розвитку, в основі якого постійне зростання продуктивності праці, що прийшла на заміну збиральницькому способу життя. Це досить нелегко з багатьох причин. Головною можна вважати ту, що повною мірою адекватно втілити в індивідуальний спосіб життєдіяльності ідеї, розроблені кимось іншим, а не власними розумно-вольовими зусиллями, навряд чи можливо. Завжди з'являються певні, хоча б і мінімальні, відхилення як вияв інтерпретації будь-якого вчення, зумовлені індивідуальними особливостями. З часом мінімальне набуває ознак якщо не максимальних, то досить помітних відхилень від ідеальної теоретичної моделі держави, як і будь-чого, створеного подібним чином. Звідси й негативне ставлення до держави вже за доби Платона й Арістотеля як тих мислителів, які схвально поставились до її утворення, але не до тих форм управління, які циклічно змінювали одна іншу. Що вже говорити про звичайних людей, які оцінюють не її теоретичну модель в разі управління нею ари-

тократією, представленою видатними мислителями як носіями об'єктивного розуму в його органічній єдності з просякнутою ним волею, а за тими відхиленнями від неї, які послаблюють як розум, так і волю, перероджуючись в олігархію, демократію й тиранію чи диктатуру. Процес небажаний, але, на жаль, об'єктивний, адже навіть нетривале перебування на вершині владного управління держави перемагає розумно-вольові устремління правителя. Звідси й осуд об'єктів матеріального буття як таких, що, існуючи як вихідний початок Буття, але будучи за своєю природою мінливими й тому не визначеними у постійності своїх форм, руйнують незмінні у своїй сутності ідеї Розуму, що не дозволяє їм визначати поведінку людини в її відданості відкритим нею ж незмінним визначенням як цінностям.

Детальну аргументацію причин зла як прояву природної вдачі людини навів Плотін. Він виходив з того, що в основі сущого є ідея Блага. “Все, що виходить із Блага, прекрасне; саме ж воно – вище прекрасного, вище навіть найвищого – царствено містить в собі увесь умодосяжний світ, що вже являє собою область розумного Духа” (Плотин, 1995, с. 26). При цьому ця область не тотожна сфері розуму, яку здатна створити людина засобами логічного мислення. Можна припустити, що він виходив з обмежених людських можливостей охопити всю універсальність Буття, оскільки в ньому Дух існує водночас як щось довершене й цілісне, завжди рівне собі самому й тому незмінне й вічне, як таке, в чому все органічно поєднане без будь-якої мішанини й втрати своєї благодатної енергії. Останнє не може бути властивим людському духу через його тимчасове перебування в тілесній оболонці матерії. “Дух – перша енергія Блага і перша його сутність; Благо перебуває непорушно в самому собі, Дух же діє і немовби живе навколо Блага. Душа, у свою чергу, перебуває навколо Духа, немовби обтікає його, і, вглядаючись в Дух, в його глибинах прозирає Благо” (Там само).

Разом з зародженням абстрактно-теоретичного способу мислення, засобами якого філософи й загалом філософія намагались відкрити для себе світ у тому вигляді, яким він є сам по собі без будь-яких домішок в його зміст суб'єктивних думок і заснованих на них практичних, зокрема, й аморальних дій, постала потреба в аксіоматичному допущенні Платоном існування світу об'єктивних ідей, які людина може отримати в стані натхнення, безпосередньо не пов'язаного з процесом мислення, але також впорядкованого певними суб'єктивними міркуваннями.

На противагу Благу, Духу та Душі як об'єктивної моделі сутності Буття, Плотін до “несущого” відносить “всі чуттєві речі і всі їхні стани, ... всі випадкові властивості чуттєвих речей; такий початок чуттєвого світу або ж те щось, що приходить у нього, проявляючи свою суть” (Там само, с. 27). Оскільки ж людина за своїм тілесно-чуттєвим організмом подібна макрокосму, в її внутрішній сутності закладено зло егоцентризму, яке вона має подолати задля того, щоби мати можливість прожити об'єктивно визначений їй життєвий час. В іншому випадку він суттєвим чином залежить від випадкових обставин взаємодії як з природним середовищем, так і з іншими людьми, оскільки необхідність як атрибутивна ознака закону, прокладає собі шлях через непрогнозовану кількість випадковостей. Відтак, “навіть розумний початок душі може бути підданий порчі, позаяк морок і всі пристрасті, привнесені в неї матерією, затемнюють її погляд, заважаючи спостерігати умосяжний світ і, схилиючи до матерії, притягують увагу не до сутності, а до становлення, початок якого – знов-таки матерія, природа якої настільки дурна, що не тільки розміщене в ній, але й навіть все, що до неї лише звернулось, вона відразу ж наповнює своїм злом” (Там само, с. 28).

По відношенню до людини зло не просто у вродженій схильності до егоцентризму, природа якого переважно має соціальне походження, виражене в надмірній схильності в першу чергу батьків, дорослих людей загалом, перебільшувати душевний творчий потенціал своїх дітей, які в це щиро вірять. Постійне перебування в центрі суспільної уваги закріплює егоцентричні установки, сприяючи виявам асоціальної поведінки й формуючи стійку звичку

до самовиправдання, а не до самокритичності. Зло також і в тому, що людині для її життя в якості матеріально-чуттєвої істоти потрібні такі ж матеріально-чуттєві об'єкти споживання, які постійно потрібно відновлювати й споживати індивідуально. Тому душа в її тілесній обгортці просто не може не бути вражена споживацьким егоцентризмом. Звільнитись від нього масовій людині можна лише на певний час. Збільшити його вдається лише окремим людям, які присвячують своє життя пізнавальній діяльності, здійснюваній засобами абстрактно-теоретичного способу мислення.

Ледь чи не перший приклад виправлення природної асоціальної вдачі під впливом філософських міркувань і формування на їхній основі системи морально-етичних цінностей продемонстрував нащадкам Сенека. То ж не випадково зміст його ідей є втіленим в євангельських релігійно-філософських текстах в проповідницькій діяльності Ісуса Христа як боголюдини. Що зрозуміло, адже пересічному люду значно простіше повірити літературному персонажу, аніж реальній людині, яка демонструє сучасникам зразки виправлення від захланності, ненависті, заздрості, зневаги, вважаючи їх домінуючими мотивами поведінки "простолюду". В релігійно-церковному християнському варіанті вони проголошені вродженими гріхами людини, за які достатньо покаятись, а не виправитись. Хоча саме утвердження таїнства покаяння слід визнати безумовним позитивним здобутком. Людина, перебуваючи в дитячому віці ще "невинним янголятком" через недостатню обізнаність щодо правил поведінки в суспільному оточенні поза межами родинного кола, зіштовхуючись поза ним з осудом деяких своїх вчинків, з одного боку, протестує проти такого зовнішнього насилля, знаходячи йому підтримку в особі своїх рідних, друзів, близьких, знайомих; з іншого, з набуттям життєвого досвіду врешті сприймає існуючі обмеження на вияви неупорядкованого індивідуалізму як необхідні заради її блага також. Так поступово етап дикунства в історії людства переходить у стадію цивілізованого розвитку, не позбавляючись вроджених еволюційних природних атавізмів. Зокрема, й етнічного поділу на "своїх" і "чужих", оскільки підсвідоме складає основну мотиваційну частину в житті як власне природних, так і природно-біологічних суспільних істот, якими є люди.

Завдання філософії, згідно з Сенекою, – підказати людямте, як їм не стільки "піднятися до зірок", скільки сформувати себе "рівними богам". Для цього потрібно, на його думку, утверджувати свою суспільну сутність спілкуванням з творами найбільш обдарованих розумом мислителів, постійно, перебуваючи в душевному й духовному просторі їх вчень настільки це можливо. Тільки таким чином долається дитяча схильність до фантазій, зумовлених природно-тілесними забаганками, вияв яких переважно стихійний, афективний, неупорядкований і неконтрольований розумними міркуваннями, які приходять, як мовиться, "заднім числом", *post festum*.

Це вкрай важливе застереження, оскільки всі люди є "родом з дитинства". Отож, дитячі мрії/фантазії залишаються й у дорослих. Особливо ж фантазії щодо своїх переваг над усіма іншими. Звідси порада: "Так ось: очікуй більшої радості, коли й свою дитячу душу зміниш, а філософія зачислить тебе до чоловіків. Наразі не лише дитинство, але – що більша біда – дитинність залишається. Справа погіршується ще й тим, що притаманна старшим розважність сусідить у нас з хитами хлоп'ят, ба, навіть не хлоп'ят – немовлят: ті бояться пустого, ці – надуманого, а ми – і того, і цього" (Сенека, 1995, лист IV). Чи не дитинністю переповнена історія людства як історія постійних воєн через вияв бажання проявити свою причетність до "зірок", а не бажання усвідомити свою богорівність в якості мікрокосму, рівного й подібного макрокосму? Питання риторичне, хоча це соромно визнати "поважним" не лише тиранам, диктаторам, але й окремим людям і цілим народам.

Отже, філософія дає людям **об'єктивні** у своїй змістовній істинності поради. Проте чи здатна людина як суб'єктивна істота, душевний і духовний устрій якої всуціль суб'єктивний, а тому суб'єктний у своїй не опосередкованій пізнанням законів Буття стихійно афективний

безпосередності, сприйняти їх? Так, здатна, але лише у сфері природознавчих дисциплін, позаяк там будь-яке порушення дисциплінарної об'єктивності відразу ж безжалюно карається. Натомість у сфері суспільних дисциплін стягнення суттєво послаблені принципом верховенства права перед законами, прийнятими людьми як суб'єктивними істотами. Найбільшою мірою це проявляється у тому, що правові норми не можуть претендувати на достатню міру об'єктивності, оскільки завжди приймаються певною обмеженою кількістю законодавців, чия свідомість, навіть попри високий рівень освіченості, також просякнута суб'єктивністю. На цю вкрай важливу обставину звернув серйозну увагу Ф. Бекон при формулюванні змісту "ідолів свідомості", які суттєвим чином заважають об'єктивно-науковому у своїй достовірності пізнанню як природи, так і тим паче проблем суспільного буття. Адже суспільство, як і держава, за своєю сутністю також є загальним поняттям, у той час як конкретна індивідуальна людина завжди причетна до нього лише частково. З особливо помітною суб'єктивністю вона формується в умовах родини, в межах якої досить рідко піддана певним критичним зауваженням на свою адресу. Так зароджуються егоцентричні мотиваційні життєві установки. Останні суттєво закріплюються на державному рівні при створенні партійних структур з їх жорсткою політичною ідеологією і статутною дисципліною. Некритичне ставлення до цих обов'язкових документів піднімає суб'єктивність до рівня суб'єктивізму, фанатизму, волюнтаризму, врешті, й догматизму.

Оскільки принцип верховенства права перед законами має конституційне закріплення, слід навести його визначення Арістотелем. "Поняття справедливості пов'язане з уявою про державу, тому що право, яке служить мірилом справедливості, є регулюючою нормою політичної спільноти" (Арістотель, 2000). Але саме розуміння міри справедливості носить майже виключно індивідуальний характер, що зі всією очевидністю проявляється в тій легкості, з якою навіть духовно близькі поміж собою люди не так легко знаходять спільну мову зі здавалось би нескладних проблем, обговорення яких легко переходить в суперечку як першу ознаку несправедливості. Тим паче в тому випадку, коли якесь обговорення відбувається між людьми з цілком очевидною різницею в наявності навичок та умінь вести пізнавальний діалог. На це звернув увагу М. Монтень: "Неможливо вести чесний та щирий діалог з дурнем. ... Вороже почуття викликають у нас спочатку аргументи супротивників, а потім і самі люди. Ми вчимося в суперечці, а оскільки кожен лише заперечує і вислуховує заперечення, це призводить до того, що втрачається і нищиться істина. Тому Платон у своїй державі позбавляв права на суперечку людей з розумом ущемленим і нерозвиненим" (Цит. за: Жадько, 2026, с. 66 – 68).

Саме це демонструють також і деякі сучасні суспільства, віднесені до цивілізованих, з усталеними демократично-правовими традиціями та відповідною їх змісту ефективною діяльністю державних інститутів. Зайве при цьому говорити про ті держави, в яких політична культура громадян зводиться до користування фактично дарованим правом на свободу слова без того, аби відповідати за їхній зміст. Як і без розуміння суттєвої різниці між словом як зовнішнім образом/*ейдосом* певних матеріальних об'єктів і словом як поняттям, що відображає їх об'єктивну загально-родову внутрішню сутність в статусі закону як провідної *ідеї* в її практичному зобов'язуючому й відповідальному життєвому покликанні. Також без розуміння того, що правові норми, підняті до статусу закону, відносяться до регулювання суспільних відносин між людьми, тому закони природи в їх жорсткій природній примусовій караючій функції не можуть мати регулятивного характеру в цій царині Буття. І саме такий їхній статус потребує розуміння ними індивідуальної відповідальності за свої вчинки. Право як норма може бути ефективним лише в тому випадку, коли воно усвідомлене як таке, що зобов'язує до переходу від свободи слова до свободи мислення. До свободи як особисто пізнаної необхідності чинити згідно визначенню самого мислення як умінь об'єднати спільною основою різноманітне, а не заперечувати її. При цьому слід усвідомлювати, що різноманітне в правовій площині – це,

насамперед, інші люди, інші об'єкти органічної природи, оскільки сама людина є живим організмом. Без такого усвідомлення свобода людини виявляє себе як суто природне право на індивідуальне свавілля згідно законів боротьби за виживання, а не за життя.

У чому тоді вихід? – Сенека вбачав його в філософії, розробленій Платоном і підкріпленій певними мудрими умовиводами Епікура. Адже з позицій наукового пізнання минуле, нинішнє й майбутнє щільно пов'язані поміж собою у свідомості людини, особливо ж тієї, яка свідомо, будучи суб'єктивною істотою, обрала для себе шлях об'єктивності. А це шлях філософський, обравши який, вона здатна подолати необхідність як закон природи й закон правовий, проте не заплямований партійною дисципліною. “Погано жити в путах необхідності, але жити в тій необхідності немає жодної необхідності”. “Але ж то, – заперечиш мені, – Епікурові слова. Послугуєшся чужим?” – Що правдиве, те – моє. Буду й надалі наводити тобі Епікура, щоб ті, які, сліпо тримаючись слів, зважають лише на те, хто говорить, а не що говорить, знали: все, бездоганно сказане, – спільне надбання” (Сенека, 1995, лист XII). Порядність нащадків полягає в тому, щоб вони, висловлюючи аналогічні думки, але не будучи знайомі з ними, все ж таки послались на попередників як однодумців.

Яким чином це можливо? – Тим розумінням філософії, яке запропонував Платон і яке наводить Сенека. Йдеться про теорію існування світу об'єктивних ідей, сприйнявши яку як вихідну аксіому, людина здатна стати на шлях виключної об'єктивності й отримати можливість якоюсь мірою подолати в собі негативні прояви вроджених природних схильностей. Але головне в тому, що вона отримає душевний і духовний рівноважний спокій як норму Буття попри всі його тимчасові відхилення від такого стану. І це буде стан норми, прийнятий не тимчасовою більшістю неспокійних і невірноважених людей, але нормою здоров'я для окремої людини, бути якій “собою самою” закликає філософія. Звичайно, що таку людину можна відразу ж звинуватити в байдужості зі всіма її наслідками. Але ж практична користь філософії в тому, щоб дати поради, прийняти які є справою тих, хто просить порад, але не слідє їм. виправити людство, представлене всього лише поняттям, не можливо. Про що чітко сказано біблійними пророками як мудрецами, здатними прозріти віки й вічність. Проте, нащадки в особі окремих мислителів, знаючи про такі пророцтва щодо неминучого апокаліптичного настання кінця світу й, використовуючи властиву їм схильність до досягнення зіркового стану в його богорівності, а не в зірковості, здатні запропонувати сучасному людству гідний змісту розумом осяжного варіанту спасіння від суб'єктивності в її руйнівному спрямуванні. Для цього достатньо визнати божественність насправді існуючих мудреців і мислителів як богів, перебування в духовному просторі вчень яких спроможне подолати віру “простолюду” в богів, утворених засобами метафоричного образно-асоціативного мислення. Звичайно, за умови, що вони мають бути представлені як сучасні боголюди саме в такій, а не партійно-політичній, якості. І неодмінно також як учні класиків світової мудрості й філософії, що вбереже їх від заздрості й будь-яких підозр в самозакоханості.

Такі пропозиції не нові. Вони якраз і навіяні духом і сутністю вчень видатних мислителів минулого. Саме такий варіант представлення боголюдей маємо в праці А. Тойнбі “Дослідження історії” у вигляді його пропозиції повернути до влади в суспільстві людей, амбіції яких не в намаганні стати над людьми в статусі державних правителів, але в якості провідників об'єктивного розуму, зміст якого якраз і покликана відкрити філософія й філософи (Тойнбі, 1995, т. 1, т. 2). Людство його не почуло, але є сподівання, що в наш час, коли існує реальна загроза розв'язання світової ядерної війни, така вірогідність суттєво зросла.

На необхідність врахування нащадками здобутків вчення Епікура звернув увагу й ігнорований тепер К. Маркс. Підставою для цього він вважав наступне його судження: “Нечестивець не той, хто відкидає богів юрби, а той, хто застосовує до богів уявлення юрби: адже висловлювання юрби про богів є не природними/об'єктивними поняттями (курсив мій

– авт.), а брехливими домислами, згідно яких дурним/поганим людям боги посилають найбільшу шкоду, а хорошим – користь” (Епікур, 2025). Боги в розумінні мислячої людини це не реальні людиноподібні істоти, а поняття Розуму, в умодосязному просторі яких живе філософ, об’єктивно мислячий науковець загалом. Тому Р. Декарт (2000), закликаючи піддавати сумніву навіть математичні докази, виключив лише піддання сумніву поняття Бога як синоніму Розуму в його Любові до існуючого на його засадах Буття. Інакше пізнання неможливе, бо його витісняють оманливі фантазії.

Отже, що пропонував Платон в тому розумінні, як це сприймав Сенека? – На шляху узагальнення суб’єктивних думок, здогадок і міркувань отримати об’єктивний закон людського буття можна. Але він, як свідчить історія й застереження пророків, тільки примножує скорботу. Щоб відкрити закон в його загально-об’єктивній внутрішній постійно незмінній усталеній в часовій вічній сутності, потрібно виходити з того, “що є” таким незмінним. А ним є те, яке “не можна вловити ані зором, ані дотиком. Ані жодним іншим відчуттям – його можна лише мислити” (Сенека, 1995, лист LYIII). Саме так видатні мислителі й прозрілі мудреці помислили Бога як Творця, Бога як Поняття, зміст якого не пов’язаний з видимим зоряним небом чи будь-якими об’єктами чуттєвого сприйняття, але з Розумом, який не є видимим, утім існує як те, “що є” внутрішньою сутністю усього сущого і самим сущим, відкритим засобами абстрактно-понятійного, а не образно-асоціативного способу мислення. Гегель тому й стверджував, що: “Логіку... потрібно розуміти як систему чистого розуму, як царину чистої думки. Ця царина є істиною, якою вона є без покриття, в собі й для себе самої. Тому можна висловитись ось так: цей зміст є зображенням бога, яким він є у своїй вічній сутності до створення природи та якого б то не було кінцевого духу” (Hegel, 2013, с. 103).

Звичайно, що таке зображення Бога не має тілесного людського образу для кожного, хто оволодів розумно-понятійним способом мислення. Але кількість таких людей мінімальна, тому для майже абсолютної більшості він явлений в образі Боголюдини, духовно народженої від Бога-Батька як Духа Світового Розуму, вираженого Поняттям як його носієм і, водночас, методом відтворення в поняттях сутності Буття. На цю особливість звертає увагу “Катехизм католицької віри” (*Катихизм християнської віри*, 1992, с. 17 – 18), пояснюючи таку необхідність трансформації божественної суті Розуму в тіло людини. Інакше присмирити людську вдачу в її хаотичній невпорядкованості неможливо. Причому, не лише церкві, яка задовольняється покайною сповіддю і прощенням “гріхів”, але й державі з її правовими нормами та людським судом. Подолати вроджену людині схильність до антропоморфного способу світосприйняття й світорозуміння не вдається. Всі ці образи свідомості, які вони “без мислення і без поняття, всього лише деяке уявлення або навіть тільки назва; лише у визначеннях мислення і поняття вони є те, що вони є. Тому в дійсності справа в них одна; вони істинний предмет і зміст розуму, і все те, що зазвичай розуміють під предметом і змістом на відміну від них, має значення тільки через них і в них” (Hegel, 2013, с. 298). Масовій людині для такого розуміння не вистачає часу, зусиль, навичок формування здатності до абстрактно-теоретичного способу мислення, адже її віра ґрунтується на міфологічному типові світогляду з властивим йому перенесенням людської уяви та уявлень на об’єкти безпосереднього сприйняття без потреби в тому, щоб пізнати, що саме є по істині в її “чистій” об’єктивності.

Звичайно, що суб’єктивні уявлення “простолюдини” мають для них самих об’єктивний характер. Звідси й та впертість, з якою це протистоїть намаганням людини з понятійно-філософським рівнем мислення підняти розуміння цього факту на рівень загально-родових визначень Буття. Сенека зазначає: “Вже ж саме слово “філософія”, навіть якщо ним послуговуватися скромно, дратує людей” (Сенека, 1995, лист V), налаштовуючи їх проти просвітлених світлом об’єктивних знань вчених, філософів, письменників, вчителів. Більше того, в умовах колишньої радянської країни таке ставлення було проявом офіційної державної й партійної

політики, наслідки якої з особливою негативною силою проявились в умовах розбудови нової української державності, коли прості люди до органів влади обирають подібних собі за рівнем розуміння, фактично ж нерозуміння, того, що таке держава й державне управління.

Аналогічна проблема стояла й в добу Античності, коли інститут держави тільки-но зароджувався. Для адекватного її розуміння Сенека радив просвітлювати свідомість людей способом, який би не сприймався ними як настанови філософів, що принижують властиву їм вже сформовану гідність. “Будьмо цілком неподібні до інших людей внутрішньо, але зовні не відрізняймося від них. Філософія вимагає поміркованості, а не кари. А поміркованість не мусить бути неохайною” (Там само). Охайність поміркованості полягає в тому, що процес мислення, не апелює до необхідності його супроводження предметно-речовою образністю, заснованою на індивідуальних уявленнях та випадкових емоційно асоціативних відчуттях. На противагу цьому абстрактно-теоретичний спосіб пізнання здійснюється під досить потужним і цілеспрямованим тиском внутрішньої логіки розвитку об’єктів, яка не дозволяє будь-якого поспіху в бажанні формулювання остаточного й кінцевого умовиводу щодо розкриття всієї послідовності причинно-наслідкових зв’язків у взаємодії між ними. В цьому складність діалогу між людьми з різними способами мислення. Всі хочуть отримати відповіді на причини появи проблем та знаходження засобів їхнього вирішення, тому діалог відбувається. Але одні вважають, що це можливо досить швидко в часовому вимірі, оскільки ставлять питання: “Хто винен?” Інші ж запитання про те: “Що ж є причиною?”

Чи можна пришвидшити взаємопорозуміння поміж понятійно мислячою меншістю і переважаною більшістю тих, хто мислить засобами образів уяви? – Навряд чи. Підтвердження цьому – історія людства, супроводжувана постійними війнами, які з розвитком наукового пізнання стають все більш жорстокими, руйнівними, небезпечними для самого факту існування людства, включно з існуванням живої природи в її високоорганізованих формах.

Які можливості недопущення такого апокаліптичного фіналу має філософія й, відповідно, філософи? – Сенека виходив з того, що для цього недостатньо одних лише порад. Потрібно формувати людей з філософським рівнем мислення й сприяти тому, щоб суспільство вбачало в них, а не в державних діячах, які прославляються своїми завоюваннями, приклад для наслідування. Це надскладне завдання, адже бути зовні подібними до простолюдинів й, водночас, внутрішньо відрізнитись від них навряд чи виправдано не лише з моральної позиції, але й з точки зору самоповаги, збереження здоров’я, честі та гідності, зрештою, самого життя як постійної акторської гри. Приклад такого роздвоєння особистості маємо в наш час у багатьох країнах, серед яких і Україна, де правлячі політичні партії й, відповідно, обрані правителі, не маючи належного рівня філософсько-правових знань і переконань, привабили електорат своїми обіцянками “покращення життя вже сьогодні” за рахунок подолання всіх негативних проявів, які нібито утвердили в суспільстві попередники. Наслідок очевидний: лікування суспільства від хвороб невігластва долається утвердженням авторитаризму й згортанням демократичних свобод.

Практичні поради від філософії у першу чергу стосуються самих філософів. Маючи їх як внутрішнє переконання, досягнуте глибокими пізнавальними зусиллями, виправляє не лише їх природну вдачу, але й формує досить потужну потребу в тому, щоб виправляти й народну вдачу, яка вже утвердилась в якості усталених звичаїв. Звідси критичні оцінки звичок й схильність до просвітницької діяльності. “Ніяке знання – хай і незвичайне, рятівне – мене не втішатиме, якщо ним володітиму тільки для себе. ...Ні з ким не поділене добро, хоч би яким воно було, радості не приносить” (Там само, лист VI). Що підтверджується й прикладом власної авторської просвітницької життєдіяльності, оскільки можливості виявити кількість тих, хто після прослуховування змісту фактично всіх філософських дисциплін виправився, невідомо. Це ж стосується й навчально-виховної освітньої діяльності держав. Успіхи в науково-тех-

нологічних дослідженнях очевидні, але ж вони не дають підстав для оптимізму з огляду на збереження “безпеки й недоторканності” людини.

Попри все зазначене, екзистенційний (життєвий) та екзистенціальний (духовний) вибір людини з філософським світоглядом, сформованим абстрактно-теоретичним способом мислення, відтворюючи об’єктивну логіку того, “що є”, спонукає її до бажання навчати навчаючись. Знаючи при цьому, що успіх майже неможливий. “Питаєш, чого слід уникати передусім? Юрби. Отже, чим густіша юрба, в яку поринаємо, тим більша для нас небезпека. Але ніщо не є таким згубним для добрих звичаїв, як учащати на якісь видовища. Саме тоді разом із приємністю легко прокрадаються в душу й вади. ...Від юрби якомога далі повинен перебувати той, чия душа ще надто ніжна й ще не досить цупко тримається добра, легко переходить на сторону більшості” (Там само, лист VII). Це звільняє її від відповідальності, яка завжди у випадку вчинення якогось злочину не береться судом до уваги. Як і від відчуття того, що її дії аморальні, оскільки властиві більшості, на спільній, проте недостатньо просвітленій об’єктивним філософським розумом думці, у відповідності до якої будується демократично-правова держава, вже із самого початку вражена тяжко виліковними хворобами невігластва. Хоча інтуїтивно, підсвідомо, екзистенціально в сенсі на межі необхідної самокритичної оцінки порочність і відтак відповідальність визнається, але лише перед неіснуючим Божим судом.

Останній зароджується і, врешті, з’являється тоді, коли людина обирає об’єктом і предметом аналітичного дослідження себе саму. Звідси порада: “Заглиблюйся, наскільки можливо, в себе самого. Приятелюй лише з тими, що можуть зробити тебе кращим. Вигода тут обопільна: люди, навчаючи, вчаться. Тож не варто заради марнославства виголошувати щось напам’ять, хизуватися посеред юрби своїми здібностями чи довго перед нею розводитися. ...Може, і натрапиш на одного чи двох, але й їх доведеться стісувати й навчати, поки збагнуть, про що говориш. – “То для кого ж я все це вивчав?”. – Не хвилюйся. Твоя праця марна: ти все це вивчав для себе самого” (Там само).

Мої роздуми стосуються єдності фізичного й духовного здоров’я людини. Чи можна вважати, що релігія в її церковно-християнському функціонуванні спроможна утвердити таку єдність? Тут є великі сумніви, на користь яких не лише історія людства, що потерпало від всіляких заборон медицині відкривати засоби лікування заради продовження життя в здоровому тілі зі здоровим духом. Сумніви також є необхідним методом для людини, яка свідомо обрала для себе професійний шлях філософських міркувань про сутність Буття. Так рекомендував Р. Декарт, зазначаючи при цьому, що не слід піддавати сумніву лише **поняття** Бога. Адже саме вони суть “душа методу” (Г. Гегель) і в них іманентно міститься розум. Не випадково, що навіть звичайна пересічна людина, коли щось не розуміє, то говорить, що не має про нього жодного поняття. Натомість філософія, набувши статусу релігійності як “бездоганної істинності” своїх відкриттів першооснов Буття, спонукала тих, хто її розумів, до формування ідеї трипостасної єдності Бога-Батька як Духа, Бога-Сина як його носія й ретранслятора для людей, що не мають довіри до подібних собі тілесно через заздрість, а до освічених проявляють її у вигляді “чорної” заздрості, та Бога у вигляді Святого Духа. А релігія і є святість духовних зв’язків поколінь в їх істинності, доведених і відкритих філософією.

Христу дорікали за те, що він не вчився, а проповідує. Він відповідав, що проповідує не своє, а отримане Ним від Духа як Батька, й тому його настанови істинні. В цьому можна вбачати суть припущення Платоном стану натхненного одкровення людині світу об’єктивних ідей та бажання Епікура бути серед однодумців, адже тільки в такому соціально-духовному людському середовищі можливий справді божественний душевний і духовний спокій, коли різні підходи до розгляду й пояснення будь-яких проблем не виводять учасників обговорення зі стану рівноваги. Навпаки, сприяють і їй, і вирішенню проблем, і бажанню продовжувати таке зацікавлене спілкування. І, врешті, утвердженню життя і здоров’я, честі й гідності, безпеки й

недоторканності як найвищих соціальних цінностей. Щастя людини в тому, щоб розуміти її навіть в помилкових судженнях, оскільки в такому випадку їх можна виправити, не порушуючи право на свободу мислення. Будь-яке несхвальне торкання змісту її думок вже порушує нормальний стан організму, отже, обопільно руйнує їхнє здоров'я. Держава, представлена чиновництвом, навряд чи здатна це гарантувати. Як і медицина своєю практикою лікування тіла, а не душі.

Існування філософських вчень впродовж понад пів тисячоліття, врешті-решт, знайшло своє практичне застосування як у формі релігійних, освячених віками, євангельських текстів, так і в формуванні Церкви як морально-правового управлінсько-регулятивного суспільного інституту, покликаною допомогти державі в досягненні нею гуманістичних цілей. Їхні взаємини мають свою тривалу драматичну історію, яку потрібно досліджувати окремо. В цій статті важливо було розкрити всю складність досягнення миру і злагоди поміж людьми, чия сутність як особлива, так і всезагальна. Що і зафіксовано у вихідному принципі виникнення філософії, згідно якого подібне притягується до подібного як свого власного спорідненого іншого. Звідси єдність мікро й макрокосму; звідси ж і єдність природо- й людинознавства й навпаки. Причому, пізнання людини має бути провідною домінантною установкою в дослідженні Буття. На жаль, історія людства розвивалась в іншому напрямку, що дало підстави А. Шопенгауеру стверджувати, що загибель людства прийде від природознавства, тому людина “з себе має зрозуміти природу, а не себе з природи” (Шопенгауер, 1998, с. 17), для чого в самопізнанні “спрямовуючою зіркою своїх прагнень обрати не образи фантазій, а виразно усвідомлені поняття. У більшості випадків, проте, відбувається зворотнє” (Там само, с. 306).

Причину подібного парадоксу Сенека вбачав у тому, що “філософія – приходить; до мудрості – приходять” (Сенека, 1995, лист LXXXIX). Різниця у тому, що різною є мотивація до обрання занять філософією. Існують мотиваційні жадання й жадоба як жадібність. Жадання знати себе як мікрокосм, подібний макрокосму, піднімає людину в собі самій над собою самою до рівня богів як співтворців Буття загалом, породжуючи рівнопокладений душевний і духовний стан її організму. Жадоба – це жадібність як вияв ненависті й заздрості, що є руйнівними душевними й духовними спонуканнями. У першому випадку філософія винагороджує людину мудрістю. Тобто, потрібно прийти до усвідомленої необхідності вивчення філософії заради того, щоб прийшла мудрість. Без цього її не буде на тому рівні, який можна вважати мудрістю. Цим, вочевидь, можна пояснити той парадокс, що люди сприймають мудрі вислови, але не вчиняють згодом відповідно змісту цієї мудрості. Тут відразу ж пригадується Гегель, який зазначав, що “сутність справи вичерпується не своєю ціллю, а своїм здійсненням, й не результат є дійсне ціле, а результат разом зі своїм становленням; ...а голий результат є труп, що залишив позаду себе тенденцію” (Гегель, 2004, с. 2). Не лікує мотиваційну складову людської поведінки й система освіти, де світоглядні гуманітарні дисципліни, навіть засвоєні як необхідні складові навчального процесу загалом на найвищі оцінки, не обов'язково стають ціннісно вагомими на весь період життя. Як і сама професія викладача філософії, що виникла не заради професійного матеріально-фінансового забезпечення індивіда, а заради усвідомленого розуміння людиною своєї постійної причетності до світу в його вічних й універсальних виявах. Адже лише у цьому випадку їй відкривається сенс власного життя, здатний зняти негативні моменти її природно-фізіологічного існування без честі й гідності.

До такого висновку підштовхує людину лише філософія. Адже сама по собі “природа не обдаровує чеснотами: стати доброчесним – це велике мистецтво” (Сенека, 1995, лист XC). В даному випадку це мистецтво розуміння сенсу життя і шляху формувати й розвитку в собі навички й уміння жити відповідно до його змісту. Життя – це постійна боротьба протилежних людських спонукань. Звідси потреба у відпочинку, який відкриває людині філософія своєю ідеєю блага як світла і світу Буття загалом як цілому й цілісному у його органічній єдності.

Пізнання цілого потребує диференціації, але має “закінчитись”, оформитись, інтегруватись у щось об'єднане, яке без пізнання існує як Єдине, як Благо лише для природи, яка не є суб'єктом самопізнання. “То що таке блаженне життя? Безтурботність і незворушний спокій” (Сенека, 1995, лист, XCII). Чи не є воно в такому випадку виявом байдужості? Цілком можливо, що підтверджується багатьма слушними судженнями відомих й авторитетних людей. З іншого боку, їхнє життя настільки коротке, що вона має право на те, щоб його прожити, як визначав Епікур, в приємній насолоді, дотримуючись розумно сформованої моральності й справедливості. А Розум Природи – це її Закон, сутність якого в тому, що нормальним її станом є стан рівноваги, стан спокою як міри руху. Для людини це стан її здоров'я, честі й гідності як морально-етичних категорій, дотримання яких саме і забезпечує безпеку й недоторканність.

Порушують всі ці норми закону “лукаві” люди, які усвідомили сутність держави не в її управлінській, але у виключно владно-примусовій функції в інтересах окремих політичних партій та суспільних класів і страт, а не для усього суспільства. Маючи такий важіль впливу на свідомість суспільства, політико-правова сутність держави не завжди сприймається ним в її об'єктивно-істинній іпостасі. Більше того, можна стверджувати, що масова людина, навіть маючи високий рівень освіти як у галузі природознавства, так і особливо суспільствознавства, не може у своїй політико-правовій свідомості позбутись суб'єктивних симпатій при виборі як державних діячів, так і потім виправдання їхньої хибної практичної політики, оскільки це означає визнання своєї власної відповідальності й, водночас, некомпетентності. Це безпосередньо впливає з її визначення чільними представниками сучасної філософської антропології К. Лоренцом та особливо Е. Мореном в якості *homo sapiens est homo demens – розумний безумець*.

Перший вірив у те, що попри безумство, яке супроводжує людську історію, складно подолати, оскільки “істинні, теплі почуття любові і дружби ми спроможні відчутти лише до окремих людей; й самі благі наміри нічого тут не можуть змінити. Але Великі Конструктори – можуть. Я вірю, що наші нащадки – не в такому вже далекому майбутньому – зможуть виконувати цю величну й прекрасну вимогу справжньої Людяності” (Lorenz, 1984, p. 37). На жаль, з часу написання такого висновку ситуація тільки погіршилась. Очевидно, що інших суб'єктів історії, крім людей, не існує. Більш об'єктивний висновок з дослідження природи людини зробив Е. Морен. “Людина за своєю сутністю – мудрець-безумець. Людська істина припускається помилки. Людський порядок припускає безладдя. Тепер уже йдеться про те, щоб запитати в себе, чи здійснюється прогрес складності, винахідництва, розумності й соціальності всупереч помилкам, безладдю і фантазіям, разом з ними чи завдяки їм. І відповімо ми так: водночас – і завдяки, і разом, і всупереч; бо правильна відповідь може бути тільки складною і суперечливою” (Морен, 1995, с. 109).

Висновок. Наведена відповідь, попри всю її об'єктивну відповідність історичному розвитку людства, не може задовольнити іншу його об'єктивну потребу, якою є бажання жити гідно, в мирі і злагоді. Відтоді, як були наведені сподівання великих вчених і мислителів пройшло понад півстоліття, які, проте, не додали людству впевненості в досягненні такої цілі. То ж цілком зрозуміло, що настав час для пошуку якихось інших шляхів розвитку, які б, з одного боку, забезпечували демократичні права і свободи людини; з іншого, містили б у собі чіткі й зрозумілі кожному громадянину як відповідальному суб'єкту політико-правового регулювання суспільних відносин критерії досить жорсткої відповідальності за користування ними. К. Лоренц пропонував формувати відповідальну мораль. Однак вона, як на цьому наголосив двічі Лауреат премії миру А. Швейцер фактично є витвором диявола. Людство стоїть на порозі великих апокаліптичних потрясінь, тому в інтересах кожної людської істоти має бути не мистецький вибір “бути чи не бути”, “жити чи не жити”, а бути відповідальною за свою й суспільну долю повною мірою. Інакше який же вона мікрокосм, подібний макрокосму?

Часто, посилаючись на В. Черчилля, говорять про те, що демократія недосконала, але людство кращого не створило. Цю тезу давно пора піддати сумніву, інакше суспільствознавчі дослідження так і не набудуть об'єктивно необхідного філософського рівня мислення, сутність якого в тому, що методологічна пізнавальна функція покладена в ньому на поняття. Зокрема, й на поняття Бога, а не на його людиноподібний образ. Тим більше, що такий варіант класики світової античної філософії вбачали в утвердженні аристократії як формі управління державою. Людині складно, якщо взагалі можливо, бути у своїх рішеннях і діях об'єктивною в сенсі розумною. Але сучасні технологічні досягнення у сфері штучного інтелекту цілком можна використати в сучасних умовах. Це чи не єдина альтернатива політико-правовому популізму, згубні наслідки якого усі бачать.

Література

- Арістотель (2000), *Політика* [пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка], Основи, Київ, 239 с.
- Біблія (1994), "Українське біблійне товариство", Київ, 1255 с.
- Гегель, Г. (2004), *Феноменологія духу* [пер. з нім. Петро Таращук], Основи, Київ, 548 с.
- Hegel, G. W. F. (2013), *Wissenschaft der Logik*, Henricus - Edition Deutsche Klassik GmbH, Berlin, 762 p.
- Декарт, Р. (2000), *Метафізичні роздуми* [пер. з фр. Зої Борисюк та Олега Жупанського], Юніверс, Київ, 304 с.
- Епікур (2025), *Листи. Основні думки. Фрагменти* [Пер. з давньогрецької Павло Содомора], Апріорі, Львів, 104 с.
- Жадько, В. А. (2026), *Філософія як діалог з видатними мислителями: навчально-методичний посібник для самостійної роботи студентів з текстами першоджерел*, "Новий Світ-2000", Львів, 124 с.
- Катихизм християнської віри* (1992), Вид. "Церква в Потребі", Львів, 234 с.
- "Конституція України від 28 червня 1996 року" (1996), *Відомості Верховної Ради України*, №30.
- Locke, J. (2007), *Some Thoughts Concerning Education: (Including of the Conduct of the Understanding)*, Dover Publications, Mineola, New York, 288 p.
- Lorenz, K. (1984), *Das sogenannte Böse. Zur Naturgeschichte der Aggression*, Piper, München, Zürich, 317 s.
- Морен, Е. (1995), "Втрачена парадигма: природа людини", *Філософська і соціологічна думка*, № 5-6, с. 90 – 109.
- Плотин (1995), *Еннеады*, "УЦИММ-ПРЕСС", Киев, 394 с.
- Сенека (1995), *Моральні листи до Луцілія* [Пер. з лат. А. Содомора], Основи, Київ, 607 с.
- Тойнбі, А. (1995), *Дослідження історії* [Пер. з англ. В. Шовкун], Основи, Київ, Т.1, 614 с.
- Тойнбі, А. (1995), *Дослідження історії* [Пер. з англ. В. Шовкун], Основи, Київ, Т.2, 406 с.
- Шопенгауер, А. (1998), *Под завесой истины: сборник произведений*, Реноме, Симферополь, 496 с.

References

- Aristotle (2000), *Politics [Polityka]* [trans. from ancient Greek and preface by O. Kyslyuk], Osnovy, Kyiv, 239 p. [in Ukrainian]
- Catechism of the Christian Faith [Katykhizm khrystyianskoi viry]* (1992), Publ. "Church in Need", Lviv, 234 p. [in Ukrainian]

- "Constitution of Ukraine of June 28, 1996" ["Konstytutsiia Ukrainy vid 28 chervnia 1996 roku"] (1996), *Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*, No. 30. [in Ukrainian]
- Descartes, R. (2000), *Metaphysical Reflections* [Metafizychni rozmysly] [trans. from French by Zoya Borysiuk and Oleg Zhupansky], Universe, Kyiv, 304 p. [in Ukrainian]
- Epicurus (2025), *Letters. Main Thoughts. Fragments* [Lysty. Osnovni dumky. Frahmenty] [trans. from ancient Greek by Pavlo Sodomora], Apriori, Lviv, 104 p. [in Ukrainian]
- Hegel, G. (2004), *Phenomenology of Spirit* [trans. from German by Petro Taraszchuk], Osnovy, Kyiv, 548 p.
- Hegel, G. W. F. (2013), *Wissenschaft der Logik*, Henricus - Edition Deutsche Klassik Gmbh, Berlin, 762 p.
- Locke, J. (2007), *Some Thoughts Concerning Education: (Including of the Conduct of the Understanding)*, Dover Publications, Mineola, New York, 288 p.
- Lorenz, K. (1984), *Das sogenannte Böse. Zur Naturgeschichte der Aggression*, Piper, München, Zürich, 317 s.
- Moren, E. (1995), "The Lost Paradigm: Human Nature" ["Vtrachena paradyhma: pryroda liudyny"], *Philosophical and Sociological Thought*, No. 5-6, pp. 90 – 109 [in Ukrainian]
- Plotinus (1995), *Enneads* [Enneady], UCIM-PRESS, Kyiv, 394 p. [in Russian]
- Schopenhauer, A. (1998), *Under the Veil of Truth: A Collection of Works* [Pid zavisoiu istyny: zbirka tvoriv], Renome, Simferopol, 496 p. [in Russian]
- Seneca (1995), *Moral Letters to Lucilius* [Moralni lysty do Lutsiliia] [Trans. from Latin by A. Sodomora], Osnovy, Kyiv, 607 p. [in Ukrainian]
- The Bible* [Biblia] (1994), "Ukrainian Bible Society", Kyiv, 1255 p. [in Ukrainian]
- Toynbee, A. (1995), *Studies in History* [Doslidzhennia istorii] [Trans. from English by V. Shovkun], Osnovy, Kyiv, Vol. 1, 614 p. [in Ukrainian]
- Toynbee, A. (1995), *Studies in History* [Doslidzhennia istorii] [Trans. from English by V. Shovkun], Osnovy, Kyiv, Vol. 2, 406 p. [in Ukrainian]
- Zhadko, V. A. (2026), *Philosophy as a Dialogue with Outstanding Thinkers: A Teaching and Methodological Guide for Students' Independent Work with Primary Source Texts* [Filosofia yak dialoh z vydatnymi myslyteliamy: navchalno-metodychnyi posibnyk dlia samostiinoi roboty studentiv z tekstamy pershodzhere], "New World-2000", Lviv, 124 p. [in Ukrainian]

© Віталій Андрійович Жадько